

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number: 10.58659/estad.1420737

Cilt: 7 Sayı: 1 Mart 2024

ss. 74-90

**Makalenin Geliş
Tarihi**

16/01/2024

**Makalenin
Kabul Tarihi**

29/01/2024

Yayın Tarihi
30/03/2024

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN FEVÂYİDÜ'L-KİBER ADLI DİVANINDA HASTALIKLAR VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Süleyman SOLMAZ²

Ayşe KAPLAN³

ÖZET

Divan şiiri; gündelik hayatı, toplumun sosyal ve kültürel yapısını söz ve mana sanatlarıyla harmanlayarak kullanır. Yaşadığı toplumun kültüründen bağımsız düşünemeyeceğimiz divan şairlerinin eserlerinde bahsettiği konulardan birisi de hastalıklardır. Çağatay edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan Ali Şir Nevâyî (Ö.1501), şair ve devlet adamı olarak Türk dili ve kültürüne büyük katkılarda bulunmuştur. Şair, içinde yaşadığı kültürel hayatı ve çeşitli ilimlerdeki bilgisini eserlerinde yansıtmıştır. Onun eserlerinde sosyoloji, musiki, kozmoloji, halk mutfağı, halk hekimliği gibi alanlardaki bilgilere ulaşmak mümkündür.

Bu çalışmamızda Nevâyî'nin *Fevâyîdü'l-Kiber Divanı*'nda yer alan hastalıklarla ilgili unsurlar yer almaktadır. Bu bağlamda hasta-tabip ilişkisi, hastalıklar, hastalıkların nedenleri, tedavi yöntemleri, hastalıklarla ilgili halk inanışları incelenecektir. Hastalıkla ilgili agrık, cerahat, cünun, dâğ, göz ağarması, kuduz, maraz, sarıg agrık,

¹ Bu makale, 24-27 Kasım 2022 tarihleri arasında yapılan 4. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

² Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı ABD., ssolmaz@pau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0803-9992

³ Dr., Eski Türk Edebiyatı, MEB., aysedebiyat@hotmail.com ORCID ID: 0009-0008-5213-0356

sıtma, remed, yarakan, kelimeleri kullanılmıştır. Tedavi yöntemi olarak kan aldirmek, perhiz, yaraları dağlamak, göze sürme sürmek, kehribar takmak, misk ve amber tozu kullanmak, delileri zincire vurmak zikredilmiştir. Tedavi araçlarından neşter, pamuk ve gözlük kullanılmıştır. Manevi tedavi yöntemlerinden ise hastalar için muska yazıldığı, sevgiliye ait bir eşyanın üstte taşındığı, delilik hastalığına tutulanlar için öğüt vermek ve sabır tavsiye etmek yoluyla iyileşmesinin beklendiği görülmüştür. Hasta ziyaretine gitmek, sarılığın tedavisi için sarı bir nesneye bakmak, değişik malzemeleri karıştırarak yakı yapmak, ölecek hastanın başında beklemek beyitlerde yer alan inanç ve geleneklerdendir.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâyî, Tıp, Hasta, Tabîb, Hastalık, Tedavi, Divan Şiiri

DISEASE AND TREATMENT METHODS IN ALİ ŞİR NEVÂYÎ'S DIVAN NAMED FEVÂYÎDÜ'L-KİBER

ABSTRACT

Divan poetry uses daily life, the social and cultural structure of society by blending it with the arts of word and meaning. One of the subjects mentioned in the works of Divan poets, who cannot be considered independent from the culture of the society they live in, is diseases. Ali Şir Nevâyî, one of the most important poets of Chagatai literature, made great contributions to Turkish language and culture with his identity as a poet and statesman. He reflected this culture and his knowledge in various sciences in his works. It is possible to find information on sociology, music, cosmology, folk cuisine and folk medicine in his works.

In this article, the elements related to diseases in Nevâyî's Fawâyîd'ül-Kiber Divan are discussed. In this context, patient-physician relationship, diseases, causes of diseases, treatment methods, folk beliefs about diseases will be analyzed. The words agrık, jünun, dâğ, eye bleaching, rabies, maraz, sarığ agrık, malaria, remedy, yarakan are used in relation to illness. In addition, bloodletting, abstinence, cauterizing wounds, applying kohl on the eyes, wearing amber, using musk and amber powder, and chaining the insane were mentioned as treatment methods. Scalpels, cotton wool and spectacles were used as treatment tools. As method of spiritual treatment, it was observed that amulets were written for the sick, an item belonging to the beloved was carried on the body, and for those suffering from madness, it was expected that they would recover by giving advice and advising patience. Visiting the sick, looking at a yellow object for the treatment of jaundice, making skin patch by mixing different ingredients and waiting at the bedside of the dying patient are among the beliefs and traditions included in the couplets.

Keywords: Ali Şir Nevâyî, Medicine, Patient, Doctor, Disease, Treatment, Divan Poetry

GİRİŞ

İnsanlar var oldukları günden beri sağlıklarını korumak ve bozulan sağlıklarını düzeltmek için çareler aramışlardır. Bu arayış sırasında elde edilen bilgiler, kuşaklar boyu aktararak bir geleneğin oluşmasını sağlamıştır. Divan şairleri, oluşan bu gelenekten şiirlerinde faydalanmışlardır. “Şair, hasta ve hastanın yakınlarında gözlemlediği psiko-sosyal durumları, hastane ortamı, hekim, hekimin hastasına yaklaşımı, hastalık çeşitleri, tedâvi yolları, kullanılan ilaçları ve mânevî tedâvi yöntemleri gibi konuları şiirde kullanmıştır. Böylece hasta ve hastalıkla ilgili unsurlar etrafında bir halk muhayyilesinin oluşumu da sağlanmıştır (Kemikli, 2007: 20).” Türkçeye büyük katkıları olan Ali Şir Nevâyî (ö. 1501), hastalık ve tedavi yöntemleriyle ilgili oluşan bu geleneği eserlerinde yansıtmış ve ortak bir halk muhayyilesini oluşmasına katkı sağlamıştır.

Tıp ilminde hastalıkların nedeni; vücutta bulunan kan, balgam, sevda ve safran sıvılarının artması veya azalmasına bağlanmıştır. “Eski tıp bilgilerine göre insan bedeninde dört sıvı vardır ki bunlar kan, balgam, safra ve sevdâdır. Bu dört sıvının vücutta dengeli miktarda olmasından sıhhat ve sağlık doğar (Pala, 2007: 12).” İncelediğimiz divanda göre insan vücudundaki kan, balgam, sevda ve safra sıvıların dengesini bozan unsurlar aşk ve ayrılıktır. Divanda zikredilen göz ağarması, kuduz, cünûn, sıtma, remed (göz iltihaplanması), sarıg agrık (sarılık), yarakan (sarılık) gibi hastalıkların nedeni ayrılık ve aşka bağlı olarak; çok ağlamak, ah çekmek, peri gibi güzel sevgili ya da ayrılık ateşidir.

Her hastalığın bir belirtisi vardır. Bu belirtiler doğrultusunda hastalığı teşhis eden hekim, hastalığa uygun tedavi yöntemlerini belirler. Bu tedavi yöntemleri, genellikle insanları tecrübeleriyle ortaya çıkıp geleceğe aktarılmış olan halk hekimliğinin ürünleridir. Çalıştığımız divanda kan aldırma, göze sürme sürmek, yaraları dağlamak, ağrıların tedavisi için yakı ve merhem hazırlamak gibi geleneksel tedavi yöntemlerinden bahsedilmiştir.

Makalemizde yukarıdaki algılar doğrultusunda Ali Şir Nevâyî'nin *Fevâyidü'l-Kiber* isimli divanında yer alan hastalıklar, bu hastalıkların tedavi yöntemleri ile hasta ve tabib ilişkisini inceleyeceğiz. Çalışmamızda Önal Kaya tarafından 1989 tarihinde hazırlanan ve sonrasında kitaplaştırılan “*Alî Şir Nevâyî Fevâyidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*” isimli doktora tezi esas alınmıştır. Gazel kelimesini ifade etmek için “G.” kısaltması kullanılmıştır. Gazelin numarası ve kaçınıcı beyitten alındığı beyit sonunda verilmiştir.

1. Hasta (Bîmâr, Haste, Rencûr, Mecrûh)

Divan şiirinde olduğu gibi Ali Şir Nevâyî'de de aşk nedeniyle mizacı bozulan âşık, hasta; sevgili de tabip olarak kabul edilmiştir. "Hasta, mizacı bozulmuş kişidir. Onun vücut dengesini sağlayan dört hilttan birisi, ya azalmış ya da artmıştır; bu eksilme ve çoğalma hâli, mizacı bozarak kişiyi hasta eder (Kemikli, 2007: 26)." Hasta (âşık) için haste, bîmâr, rencûr, mecrûh kelimeleri kullanılmıştır. Hasta âşığın tüm bedeni yaralar içindedir. Ağzından kan çıkar, ayrılık acısı nedeniyle sarılığa ve sıtmaya yakalanmıştır. Çok ağladığı için gözlerinde göz ağarması denen rahatsızlık ve remed denen göz iltihaplanması vardır. Ateş saçan ahı nedeniyle boğazı ağzına kadar yaralıdır. Kuduz olmamak için rakipten kaçmaktadır. Âşığın en çok zikredilen hastalığı ise peri gibi sevgili yüzünden tutulduğu deliliktir. Âşığın canı, gönlü ve cismi hasta olarak nitelendirilmiştir. Bu hastalıklara yakalanmasını, çoğunlukla ayrılık acısına bağlanmıştır.

Bîmâr kelimesi, hastalığı ifade eden diğer kelimelere göre durumu daha ağır olan hastalar için kullanılmıştır. Divanda bîmâr, zayıflıktan tanınamayacak durumda olan ve ölüm döşeğinde yatan hastalar için bîmâr kelimesiyle ifade edilmiştir. "Bîmâr, ölüm korkusu olan hastalık, çok tehlikeli hastalık anlamında olmakla birlikte sağlığı bozuk, sıhatsız, hasta anlamlarında yaygın olarak kullanılmaktadır (Güler ve Babür: 2020, 45)." Aşağıdaki beyitte bîmâr olarak nitelendirilen âşıktır. Hastalığın aşırı zayıflamaya neden olmasından dolayı, âşık dostları tarafından bile tanınamayacak duruma gelmiştir. Şair, dostlarının onu tanımazlıktan gelmelerini ve hâlini hatırlamalarını sormamalarını hüsn-i ta'lil sanatıyla iyimser bir tavırla dile getirmeye çalışmıştır.

Bilmegil hâlimni ger ahab sormaslar 'aceb
Kim kılıptur tanımas dik cism-i bîmârımnı za'f (G.318/2)

"Dostlarım, hâlimi bilmeyip [hâlimle ilgili soru] sormazlar; acaba hasta bedenimin zayıflığı beni tanınmaz mı kılmıştır?"

Hastaların ağrıları gece artar ve hastalıklar gece saatlerinde şiddetlenir. Gece ağrıları artan ve bu ağrılardan dolayı inleyen hasta gibi, sevgilinin zülfünde asılı gönlün ağrısı da artmaktadır. Zülûf ve gece arasında renk dolayısıyla ilişki kurulan beyitte sevgilinin zülfünde asılı olan gönül ile hastanın gece vakti ağrı içindeki durumları arasında benzerlik kurulmuştur.

Zülfide zâr köngül renci ni tang
Hastega köprek olur kiçe ta'ab (G.47/5)

“Zülfünde inleyen gönlümün ağrısına şaşılmaz çünkü hastaya gece sıkıntı daha çok olur.”

Âşığın gönlünü ve bedenini rencür kılan sevgilidir. “Rencür, Farsça’da; sıkıntılı, incinmiş; rahatsız, hasta, dertli gibi anlamlara gelmekte, dili rencür da; incinmiş, hasta olan gönlü ifade etmektedir (Güler ve Babür: 2020,48).” Beyitte âşığın rencür olmasının nedeni, sevgilinin şarap gibi olan dudaklarına ulaşamamasıdır. Sevgilinin şarap rengindeki dudağı nedeniyle hastalanan âşık için şifa verici yine meyhane olmuştur. Divanda tek beyitte geçen dârü’ş-şifa, hem zehri hem de pād-zehri (panzehri) kendinde bulunduran meyhanedir.

Mey-i la’lingdin ol kim boldı rencür
Anga dârü’ş-şifa mey-hâne bolgay (G.606/4)

“O şarap rengindeki dudakların nedeniyle hastalanmıştır, o [hasta] için hastane [yalnızca] meyhane olacaktır.”

Mecrûh, yaralı anlamındadır. Beyitte âşığın ahının ateşini nedeniyle, boğazı ağzına kadar yaralanmıştır. Feryat seslerinin tırmalayıcı şekilde çıkmasının sebebi bu yaralardır.

Otlug âhımdın boguz agzımgaça mecruh irür
‘Ayb kılma iy köngül nâlemde fehm olsa hırâş

“Ateşli ahım nedeniyle boğazım ağzıma kadar yaralıdır; ey gönül, feryadımda tırmalayıcılık sezilirse beni ayıplama.”

Geleneklerimizde öleceğini düşünülen hastanın başında beklenir ve telkinde bulunulup son sözlerinin kelime-i şehâdet olması için hasta teşvik edilir. “Ölmek üzere olan bir kimseye telkinde bulunuluyorsa ve o kişi bunu rahatlıkla söyleyebiliyorsa tekrardan telkinde bulundurma gereği yoktur. Böyle bir durumda hasta yatağında yatan mümin, söylemeye çalışıyor ama söyleyemiyorsa veya hiç söyleyemiyorsa, yanındakiler tarafından kelime-i tevhid ve kelime-i şehâdet tekrar edilmek üzere hastaya hatırlatılır, ona yardımcı olunur (Ceylan, 2010: 45).” Aşağıdaki beyitte can vermek üzere olan hasta âşık, kelime-i şehâdet yerine sevgilinin adını zikretmektedir.

Agzıma yitkür kulak bil kim sining zikringdedür
Ol zamân kim cân birürde tipretür bimâr agız (G.229/6)

“Hasta can vereceğinde ağız kımıldatır o zaman sözlerine kulak ver ve seni zikrettiğini anla.”

İyadet, hasta ziyareti demektir. Kültürümüzde hasta olan bir kişiyi ziyaret etmek büyük önem taşır. “İslam dininde bir Müslümanın başka bir Müslüman üzerinde yerine getirilmesi gereken altı hakkı vardır ki, onlardan biri de hastayı ziyaret etmek ve onun şifâ bulması için dua etmektir (Rahmani, 2019: 49).” Kültürümüzde hem dini bir hükmü gerçekleştirmek hem de hasta kişiye moral vermek için hasta ziyaretleri önemsenmiştir. Hasta ziyaretlerinin hastanın ruhsal durumu üzerinde olumlu bir etkisi vardır. Ziyarete gelen kişinin söyledikleri hastayı iyileşeceği konusunda etkiler. Hastalığın bir devlet (mutluluk, saadet) olarak nitelendirilmesi bakımından aşağıdaki beyit, dikkat çekicidir. Hastalığın bir saadet olarak nitelendirilmesinin sebebi ise sevgilinin âşığa hastalığı nedeniyle ziyarete gelecek olmasıdır. Hasta olan âşık, sevgilinin ziyarete gelmesi için tekrar tekrar hasta olmayı ve hatta ölmeyi kabul etmektedir.

Hastelıg devletidin sorgalı kilding başım üzre
Za'f üçün cân birürem ger sin iseng ehl-i 'iyâdet (G.79/2)

“Hastalığın talihini sormak için başım üstüne geldin hasta ziyaretinde [tekrar] sen olacaksan, zayıflığımdan can [bile] veririm.”

2. Hastalıklar

Divanda genel olarak hastalık için agrık, hastalık, maraz ve renc kelimeleri kullanılmıştır. Hastalıklardan göz ağarması, kuduz, cünun, sıtma, remed (göz iltihaplanması), sarıg agrık (sarılık), yarakan (sarılık) etrafında bazı tasavvurlar oluşturulmuştur. Yara karşılığında cerahat, zahm, yara, dâğ zikredilmiştir.

İncelediğimiz beyitlerde hastalıkların ve yaralanmaların en büyük nedeni olarak daha önce de zikrettiğimiz gibi karşımıza ayrılık acısı çıkmaktadır. Bu hastalık ve yaralanmaların çaresi ise kavuşmaktır.

Bütkü dik irdi vasl ile könglüm cerâhatı
Hicrân kılıçı birle yana yara kıldılar (G.199/2)

“Kavuşma ile gönlümün yarası kapanmış gibiydi, ayrılık kılıcıyla yine [gönlümü] yaraladılar.”

Hastalıklar, her insanı vücudunun sağlamlığına göre farklı seviyelerde etkiler. Türlü hastalığı ve derdi kendinde barındıran âşık, yakalandığı hastalığın çok güçlü olması nedeniyle ölmüştür.

Cânga çun dir-min ni irdi ölmekim keyfiyyeti
Dir ki bâ'is boldı cism içre maraznıng şiddeti (G.627/1)

“Cana ölmenin sebebi neydi diye sordum, [ölüme] bedendeki hastalığın kuvvetinin neden olduğunu söyledi.”

2.1. Göz Ağarması

Bir göz hastalığı olan göze ak düşmesi, üç beyitte hastalığın nedenleriyle birlikte zikredilmiştir. “Tıp kitaplarında ‘Ve dahı bir galizdür, ya’ni kalındur, karniyyenün derinindedür, ana beyaz dirler, ak demek olur.’ diye tanımlanan göze ak düşmesi, remed ve sebel gibi hastalıklar sonucunda gözde meydana gelen beyazlıktır. (Aynacı, 2012: 37)”. Göze ak düşmesinin, beyitlerde âşığın çok ağlamasından dolayı olduğu zikredilmektedir. Aşağıdaki beyitte leff ü neşr yardımıyla ağarmış göz, yağmuru olmayan beyaz bir buluta benzetilmiştir.

Köz firâkıngda akardı vü sirişki kurudı
Yamguru bolmas eger ‘ayn-ı beyâz olsa bulut (G.74/5)

“Beyaz olduğunda yağmuru olmayan bulut gibi göz, senin ayrılığından ağardı ve onun yaşı kurudu.”

Başka bir beyitte de gözlere ak düşmesi, âşığın çok ağlamasından dolayı gözünün siyahının gözyaşıyla yıkanmış olmasına bağlanmış ve güzel bir hüsn-i ta'lil yapılmıştır:

Ger Nevâyî közi akardı ni tang
Eşk anıng karasını yudı (G.632/7)

“Eğer Nevâyî'nin gözü ağardıysa buna şaşılmaz çünkü gözyaşı onun karasını yıkamıştır.”

2.2. Remed

Divanda remed, bir beyitte gözlerin kanlanmasıyla birlikte kullanılmıştır. “Remed; göz ağrısı, göz iltihabı, göze elem veren her türlü hastalık olarak da tanımlanır. Remed hastalığının belirtilerinden biri gözün kızarmasıdır (Aynacı, 2012: 33)”. Şeklinden dolayı kâse ve ev olarak tasavvur edilen gözde, kan ile dert ve remed ile ayrılık birlikte bulunur. Gözlerin kanlanmasının ve remed hastalığına yakalanmasının sebebi dert ve ayrılıktır.

Közlerim andın imiş kan u remed 'aynıda kim
Derd hem-kâse munga hecr anga hem-hâne imiş (G.280/4)

“Gözlerimdeki kanın ve remedin sebebi; kanın derd ile aynı yerden beslenmesi, remedin ayrılık ile aynı yerde bulunmasıdır.”

2.3. Sarılık

Sarılık divanda en çok zikredilen hastalıklardan biri olan sarılık için “sarığ agrıg” ve “yarakan” kelimeleri kullanılmıştır. “Sarılık kandaki bilirubin düzeyinin artması sonucu deri, göz ve mukozaların sarı renge dönüşmesi durumudur. Genellikle halsizlik, iştahsızlık, mide bulantısı, derinin ve gözünün sararması, kısa süreli ateş en yaygın belirtilerindedir (Yazgan Uslu, 2021:270; Yurttaş, 2015: 287).”

Fevâyîdü'l-Kiber'de yer alan 40. gazelde ayrılık acısından sarılık olduğunu dile getiren Nevâyî'nin sarılığı tasavvur şekli Nevâyî'nin de sarılığa yakalandığını düşündürmektedir. Nevâyî'nin hastalığa yakalanıp yakalanmamasıyla ilgili “*Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Sarılık Hastalığı ile İlgili Kullanımlar*” adlı makalesinde Nesibe Yazgan Uslu şunları söylemektedir: “Yapılan literatür taramasında Ali Şir Nevâyî'nin gerçek hayatta sarılık olup olmadığı ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamadı ancak kelime kadrosu ve kullanılan şahıs ekleri referans kabul edilirse bu manzumeden hareketle Ali Şir Nevâyî'nin yaşadığı dönemde sarılık hastalığı geçirdiği zayıf bir ihtimal dâhilinde olsa bile iddia edilebilir (Uslu, 2021: 280).”

Ayrılık acısı nedeniyle sarılığa yakalandığını dile getiren şair, bedenini kuruyan bir dala ve üzerindeki sarı yaprakları yüzüne benzetmiştir. Şairin bedeni üzerinden sonbahar tablosunun çizildiği beyitte, kuruyan bir dalın tekrar yeşermeyeceği gibi şair de bu derde deva bulamayacağını düşünür. Sarılık nedeniyle şair, gözünün hem beyaz kısmının hem de siyah kısmının sarı olduğunu söylemektedir.

Yüz ü cismimdür sarıg bergi kurugan şâh üze
Şah u bergi kim kurup sargarsa kim körmiş devâ (G.40/2)

“Yüzüm ve bedenim kuruyan dalın üzerindeki sarı yaprak gibidir, dalı ve yaprağı sararan ağacın devâ bulduğunu kim görmüştür?”

Sarılık hastalığından dolayı ateşlenen şairin gözleri sarı renge dönüşmüştür. Beyazı sararan gözler, lalenin sarı yaprakları ve gözbebeği ise lalenin siyah kısmı olarak tasavvur edilmiştir.

Ni marazdur bu ki bir gül-ruh şerâr-ı 'ışkıldın
Boldı sarıg lâle közüm akı vü dağı kara (G.40/3)

“Bir gül yüzlü [sevgilinin] aşkının ateşinden közümün akının ve karasının sarı lale gibi olduğu bu hastalık, nasıl bir hastalıktır?”

Sarılık hastalığının en önemli belirtilerinden olan ateş bu beyitte de zikredilmiştir. Şair, ateş nedeniyle hem yüzünün hem de gözünün sarı bir renk aldığını belirtmiştir. Doktorların kendine sarılık hastalığı teşhisini koyduklarını söylemiştir.

Yarakan at koyadurlar manga hikmet ehli
Kim hararet yüz ü közümni dağı kıldı sarıg (G.309/2)

“Aşkımın harareti yüzümü ve gözümü sarartmış; hikmet ehli, bana sarılık adı koymuştur.”

2.4. Sıtma

Sıtma, ateşe neden olmasıyla beyitlerde zikredilmiştir. “Sıtma; anofel türü sivrisineğin sokmasıyla insandan insana bulaşan, titreme, ateş ve ter nöbetleriyle kendini gösteren bir hastalıktır (Türkçe Sözlük).” Şerbet, hastalıkların tedavisi için değişik maddeler karıştırılarak hazırlanan ve genellikle tatlı olan sıvı haldeki ilaçtır. Sıtma hastalığı için tatlı şerbet yerine acı şerbetin faydalı olduğu zikredilmiştir. Sevgilinin dudakları âşığa hem ateşlendirir, hem de acı sözler söyler. Sevgilinin söylediği bu acı sözler, sıtma ateşinden kurtulmaya yarayan acı şerbet gibidir. Yani sevgilinin dudakları âşığı hem hasta eder hem de iyileştirir.

Lebi hem örtedi cânım hem aççığ söz didi ya'ni
Çüçüglükdin ısıtkanga açık şerbet irür nâfi' (G.307/3)

“Dudağı hem canımı yaktı hem de acı söz söyledi, demek ki tatlılıktan olan sıtmaya acı şerbet faydalıdır.”

2.5. Kuduz

Kuduz virüsüne sahip bir hayvanın ısırmasıyla geçen kuduz, incelediğimiz beyitte rakibin özelliklerinden biri olarak zikredilmiştir. Rakibin kuduz köpek olarak nitelendirilmesinin sebebi sarhoş olmasıdır. Kuduz bir köpek gibi sarhoş olan rakip de herkese saldırabilir. Âşıklar, kuduz bir köpeğe benzetilen rakipten kuduz hastalığına yakalanmamak için kaçmaktadırlar.

Bezmidin çıktı rakib ösrük hazer iy ehl-i 'ışk
Resmdür kaçmak ulus itdin kim ol bolgay kutuz (G.215/5)

“Ey âşıklar, sarhoş rakip meclisten çıktı; ondan kaçın çünkü kuduz olan köpekten halkın kaçması âdettir.”

2.6. Verem

Verem hastalığı divanda ismiyle anılmamaktadır; ancak beyitlerde âşığın ağzındaki kan ve ciğerindeki yaralardan bahsedilmesi, verem hastalığının özelliklerindedir. “Verem, şiş, yumru, şişme; vücutta herhangi bir organa, özellikle de akciğerlere yerleşen Koch basilinin yol açtığı bulaşıcı, ateşli hastalık, tüberkülozdur; verem-i ebyâz büyük mafsallarda cildin rengini değiştirmeksizin meydana gelen şişkinlik demektir (Sona, 2017:613).”

Aşağıdaki beyitte ağzında kan olan âşık gönlünün içinde sakladığı yarayı açığa çıkarmıştır. Ağzında kan olması âşığın vereme yakalanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Zâhir itti haste könglüm yarası agzıda kan
Kim bağır hûn-âbıdın ayru gızâsı yok anıng (G.355/4)

“Bağır kanından başka gıdası olmayan hasta gönül, ağzında kan ile yarasını açığa çıkardı.”

Âşık, ciğerindeki yaralardan gelen kan için çare istemez, o iyileşse bile sevgilinin lal rengindeki dudakları nedeniyle gözlerinden ciğer renkli kanlar akmaya devam edecektir.

Birmeyin zahmın ciger kanığa teskin gûne'i
La'li külme birle eşkimni ciger-gün kıldı la (G.34/2)

“Ciğer yarasının kanına bir çeşit sakinlik vermeyin, eyvah ki dudakları gülerek gözyaşımı ciğer rengine çevirmiştir.”

2.7. Delilik (Cünûn)

Âşığın en çok yakalandığı hastalık cünündür. “Delilik, pek çok türü olan ruhsal bir hastalıktır. Delilik, âşığın hastalığıdır. Klasik Türk şiirinde kalpteki süveyda adlı sıvı ile deliliğin arasında ilgi olduğuna inanılması, âşığın ve gönlün deli olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur (Saygın, 2021:63).” Âşık, beyitlerde zapt edilemez bir çılgın olarak karşımıza çıkmaktadır. Cünûn hastalığına yakalananlar, kendilerine ve başkalarına zarar vermemeleri için

bağlanırlar. Aklını geri kazanması için büyü ve muska gibi tedavi yolları denir. Ayrıca cünûn hastalığına tutulan birine nasih, öğüt vererek ve sabır tavsiye ederek onu iyileştirmeye çalışır.

Veh ki hem hüşumnu efsûn kılmadı efsûn u pend
Hem cünûnumnu kem iyley almadı zencîr ü bend (G.130/1)

“Eyvah olsun ki büyü ve öğüt aklımı arttırmamış, zincir ve bağ da deliliğimi azaltmamıştır.”

3. Tabip ve Tedavi Yöntemleri

Fevâyîdü'l-Kiber'de doktor için tabîb ve hakîm; ilaç için şerbet, tiryâk, merhem, derman, devâ, şifâ ve dâru kelimelerinin kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca tedavi yöntemi olarak kan aldirmek, perhiz, yaraları kızgın demirle dağlamak, göze sürme sürmek, kehribar takmak, misk ve anber tozu kullanmak, yaralara merhem sürmek ve yaraların üstüne pamuk koymak, delileri zincire vurmak zikredilmiştir. Tedavi araçlarından neşter, pamuk ve gözlük kullanılmıştır.

Halk arasında sarıya bakmanın veya sarı bir eşya kullanmanın sarılığa iyi geldiği yönünde güçlü bir inanış vardır. Beyitte sarılık için kullanılan sarı nesne, karşımıza kehribar olarak çıkmıştır. “Klasik Türk edebiyatında sarı rengi sebebiyle bazen âşıkların zayıf yüzlerine ve bedenlerine; bazen de Güneş ve Ay’a benzetilen kehribar, sarılık hastalığının söz konusu edildiği beyitlerde de karşımıza çıkmaktadır. Sarılık olan kişilerin boynuna kehribar kolye takıldığında bu hastalığın sona ereceğine inanılmaktadır (Yazgan Uslu, 2021:277; Toprak, 2017:70, Argunşah, 1999:197).” Bu inanış nedeniyle şair, sarılıktan kurtulmak için kehribar renginde şarap istemektedir. Şair kendine iyi gelecek iki ögeyi aynı anda istemektedir. Kehribar renkli şarap sayesinde eline geçen şarap ve sarı renk iyileşmesini kolaylaştıracaktır.

Sarığ ağığ boldum iy sâkî hazân-ı hecr ara
Kanı asraf mey ki bar her katresi bir keh-rübâ (G.40/1)

“Ey saki, ayrılığın sonbaharında sarılık oldum; her damlası bir kehribar olan sarı şarap nerededir?”

Kan aldirmek, dinen de tavsiye edilen bir tedavi yöntemidir. Değişik hastalıkların tedavisi için hastalıklı bölge neşter gibi aletlerle kesilerek bir miktar kan akıtılır. İnsan bedeninde bulunan kan, balgam, safra ve sevdâ sıvılarının vücutta dengesiz miktarda bulunmasının hastalıkların nedeni

olarak görüldüğünü belirtmiştik. İnsan vücudundaki sevdâ sıvısı, doğada bulunan ateşe karşılıktır. Vücudunda sevda sıvısı artan âşığın ateşi, ayrılık nedeniyle yükselmiştir. Sıtma, ateşe neden olan bir hastalık olduğu için ayrılık ateşiyle arasında ilgi kurulmuştur. Bu ateşin geçmesi için ise neşter yardımıyla kan alınmıştır. Âşıktan ayrılık nedeniyle dökülen kanlar, ayrılık ateşinin azalmasını sağlayacaktır.

Çu urdung nişter-i hicrân firâking sûzı kem boldı
Aning dik kim ısıtma def' bolgay kimse kan algaç (G.103/2)

“Sıtmayı def etmek isteyen kişinin kan aldığı gibi, ayrılık neşterini vurduğu için ayrılık ateşi azaldı.”

Perhiz, sağlık için bazı yiyeceklerden hiç yememe veya hekimin belirttiği miktarda yemektir. Bir tedavi yöntemi olan perhiz, beyitte sevgilinin gözlerinin âşığının kanından beslenmesi olarak zikredilmiştir. Hasta bir kişinin perhiz yemeği yediği gibi sevgilinin gözleri de âşığın kanıyla beslenir.

Közlering kanımın kût iylerde sıhhat taptılar
Kim kılıpturlar gızâ bîmâr perhîz aşî dik (G.337/5)

“Hastanın perhiz aşısıyla beslenip sağlık bulduğu gibi gözlerin de kanımı azık edip sağlık buldular.”

Hastalığın tedavisi için kullanılan şerbet, âşık için sevdiği kişiyle içtiği şarap yani sevgiliye kavuşmaktır. Bu tedavi âşığın ağrılarını dindirir de onu öldürür.

Öltürür şerbet veli rencim bolur def' iy hakîm
Bolsa könglüm istegen dik bâde dil-hâhım bile (G.596/5)

“Ey hekim, gönlümün istediği şarap gönlümün istediği kişiyle olsa bu şerbet beni öldürür ama hastalığımı def eder.”

Nabız, kalbin bir dakikadaki atış sayısıdır. Hastayı muayene için doktor, ilk iş olarak hastanın nabzını kontrol eder ve nabzın durumuna göre hastalığı teşhise çalışır. Sevgiliyi doktordan kıskanan âşık, gönlünü nabız gibi sevgilinin eline bırakmıştır ve nabız yerine atan âşığın gönlü olmuştur.

Könglüm salıban nabz kibi barur iligdin
Nabzing sarı körsem ki tabîb ilgi baradur (G.197/5)

“Nabzına tabip elinin gittiğini görürsem gönlümü eline bırakırım ve nabız yerine [gönlümün çarpıntısı] eline ulaşır.”

Göz ağarmasının nedenin şaraptan ayrılmak olarak görüldüğü beyitte, gözlerin daha iyi görmesi için çare, şarap şişesinin kırılıp gözlük yapılmasıdır. Bu gözlüğü, şair için yapacak olan ise meyhanecidir.

Bâde hecridin akardı közlerim iy pîr-i deyr
Sındurur-sin şişesindin iylegil ‘aynek manga (G.14/7)

“Ey meyhaneci, gözlerim şarap ayrılığından ağardı, şişeyi kırıp onunla bana gözlük yap.”

Âşığın sağlıklı olma nedeni sevgilinin dudaklarını anmakla bulduğu şifa, güçsüz olma nedeni ise sevgilinin gözlerinin hastası olmasıdır. Âşık sağlık nedenini de hastalık nedenini de sevgiliye bağlamıştır.

Sıhhatim bolsa tapıp-min la‘li yâdının şifâ
Nâ-tüvân hem bolsam anıng közleri bîmârı-min (G.497/2)

“Sağlığım varsa [sevgilinin] dudağı yâd etmekten şifa bulmuşumdur, güçsüz kalsam onun gözlerinin hastası olduğundandır.”

Misk ve amber, güzel kokularının yanında hastalıkların tedavisi için de kullanılmıştır. “Misk; ağrı kesici, hafıza, göz ve kalp kuvvetlendirici olarak kullanılmıştır (Baytop ve Bozkurt, 2020:181).” Amberin hastalıklara iyi gelmesiyle ilgili şu bilgiler mevcuttur: “Amber, bazı ihtiyarlık hastalıklarına iyi gelir, hafızayı ve sınırları güçlendirir, kan yapıcı özelliği vardır, felç rahatsızlıklarını iyileştirir (Erdem, 1991:7).”

Gönlünü iyileştirmek isteyen şair, gönlüne sevgilinin misk ve amber kokulu saçını koymuştur. Misk ve amber kokulu saç, şairin gönlündeki yaraları iyileştirecek, ağrılarını dindirecek ve kalbini güçlendirecektir.

Zülfidür könglümde her dem âh çıkmek sûd imes
Kim devâga müşk ü ‘anber gerdi botrar dûd imes

“Gönlümde her an ah çekmenin faydası yoktur, [çünkü] onun dermanı duman değildir, dermanı misk ve amber tozu saçılan saçtır.”

Sürme, göze sürülen bir süs aracı olmasının yanında göz tedavisi için de kullanılmıştır. Göze parlaklık verme ve gözü canlandırma gibi işlevlere sahiptir. Divanda sürmenin yapımında kullanılan tozla ilgili, sevgilinin ayağının toprağı, mahallesinin toprağı zikredilir. Göz ağrısından gözüne uyku girmeyen âşığın, iyileştirecek olan sürmeler bu unsurlardan yapılmış olmalıdır.

Kûyi tofracın mining didemga sal iy tang yili
Kim irür ol sürme lâyıık dîde-i bidâr üçün

“Ey sabah yeli, uykusuz gözüm için uygun sürme olan mahallesinin toprağını benim gözüme gönder.”

Âşığın gönül yarası için derman sevgilinin mahallesinin toprağından yapılan ilaçtır. Kuru toprak, âşığın yaralarından akan kanıyla birleşince bir çamur halini alacaktır. Bu çamur, halk hekimliğinde katı ve sıvı maddelerin karıştırılmasıyla yapılan yakıyı hatırlatmaktadır. “Yakı, bazı hastalıkları tedavi etmek amacıyla bir bez üzerine yayılıp deri üzerine uygulanan, beden ısısıyla vücuda yapışan eczalı parça anlamındadır (Türkçe Sözlük).” Yakı, ağrıyan bir bölgenin ağrısını kesmek için yapılır. Beyitte sevgilinin mahallesinin toprağı ve âşığın gönül kanı karıştırılarak yapılan yakı, âşığın gönül yarasının ve ağrısının çaresidir.

Köngül şikâfiga ol kûy tofracı kanı kim
Bu huşık dâru ile derdime devâ kılsam (G.422/2)

“Gönül yarasının kanı için onun mahallesinin toprağından yapılmış soğuk ilaç ile derdime derman bulsam.”

Merhem, çeşitli malzemelerin karıştırılmasıyla elde edilen ve yaralı deri üstüne sürülerek kullanılan ilaçtır. Beyitte, bir tedavi yöntemi olarak pamuğa merhem sürülerek yaralı bölgelerin üstü kapatılmaktadır. Âşığın gönül yaraları o kadar çoktur ki merhemli pamuklar ona yetmeyecektir.

Dâğıma endâze merhemlig mamukdın istegen
Könglüm içre biyle her yan dâg-ı endâze bil (G.394/5)

“Yaralarım [onların] ölçüsünde merhemli pamuktan istersin (ama) gönlümün her yerinde böyle yaralar olduğunu bil.”

“Geçmişte bir tür sağlık garantisi olarak; musibetlerden, çeşitli hastalıklardan, nazardan, akrep ve yılan gibi hayvanların sokmasından korunmak ve kuvvet kazanmak için muska taşınması âdetti (Yeniterzi, 1998: 92).” Beyitlerde şifa bulmak için kullanılan yöntemlerden biri de muska taşımak olmuştur. Aşağıdaki beyitte şair, muska yerine boynuna sevgilinin mektubunu asmaktadır.

Nâmesin boynumga astım derdime birdi şifâ
Ol kitâbet hırz-ı cân irmis dimeng mektûb imiş (G.257/3)

“Mektubunu boynuma astım ve derdime şifa verdi, o yazıya mektup demeyin o can koruyucusudur.”

Nazar için yazılan göz duasının yani muskanın başta taşındığını gördüğümüz beyitte, muska başa bir iğne yardımıyla tutturulmuştur. Sevgili muskayı nazar için asmasına rağmen, iğneyi âşıkların gönüllerini çekmek için çengel olarak kullanmaktadır.

Uçı ham iğne birle köz du‘âsı başı askandın
Yaman köz tigmesün bolı köngül çıkmekke kullâbing (G.373/6)

“Göz duasını, ucu eğri iğneyle kötü göz değmesin diye başına astığından beri [iğne] gönül çekmek için çengelin olmuştur.”

Delilerin çevreye ve kendilerine zarar vermemelerini engellemek için zincire vurularak tedavi edilmesi beyitlerde zikredilmektedir. Şair, zincirdeki delilik akıl çıkaracak diyerek bu durumla dalga geçmektedir.

Ger cünûn def‘igadur zencîr körgil kim kılur
Ol selâsil kaydıda divânelig peydâ hîred (G.129/2)

“Deliliği def etmek için vurulan zincire bak ki o zincir bağındaki delilik, akıl ortaya çıkarır.”

SONUÇ

Sonuç olarak, şair kendi yakalandığı veya çevresinde gördüğü hastalıklarla ilgili değişik tasavvurların oluşmasını sağlamıştır. Dönemin bilinen hastalıkları hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Hastalıklar ve tedavi yöntemleriyle ilgili halk inanışları ve geleneklerden bahsetmiştir.

Divanda genel olarak hastalık için agrık, hastalık, maraz ve renc kelimeleri kullanılmıştır. Hastalıklardan göz ağarması, kuduz, cünun, sıtma, remed, sarıg agrık (sarılık), yarakan (sarılık) etrafında bazı tasavvurlar oluşturulmuştur. Yara karşılığında cerahat, zahm, yara, dâğ zikredilmiştir. Doktor için tabîb ve hakîm; ilaç için şerbet, tiryâk, merhem, dermân, devâ, şifâ, dârû, fetile kelimelerinin kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca tedavi yöntemi olarak kan aldırma, perhiz yapmak, yaralara merhem sürme, yaraları kızgın demirle dağlamak, göze sürme sürme, kehribar takmak, misk ve anber tozu kullanmak, değişik malzemeleri karıştırarak yakı yapmak, delileri zincire

vurmak zikredilmiştir. Tedavi araçlarından neşter, pamuk ve gözlük kullanılmıştır.

Halk geleneklerine yer verilmesi divanda dikkat çeken unsurları oluşturmuştur. Divanda tababet ile ilgili bahsedilen halkın inanç ve uygulamaları, hastalıkların nedeniyle ilgili yorumları halktan bütünüyle kopuk olmadığının bir işaretidir. Sarılığa yakalanan bir kişi için sarı bir eşyaya bakmasının veya onu üstünde taşımasının sağlanması, hastalar için muskaların yapılması ve boyunda taşınması, değişik maddeler karıştırılarak ağrı kesici olarak yakı hazırlanması, ölecek hastaların başında beklenilmesi, hastaların moralini olumlu etkilemek için hasta ziyaretlerinin yapılması bahsi geçen gelenek ve inançları oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

ARGUNŞAH, Mustafa (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-MetinDizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYNACI, Mihrican (2012). "Divan Şiirinde Geçen Göz Hastalıklarının Klâsik Dönem Tıp Metinleri Ekseninde Değerlendirilmesi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C.9, s.s. 29.

BAYTOP Turhan; BOZKURT Nebi (2020). "Misk", *DİA*, C.30, s.s.181-182.

CEYLAN, Zekeriya (2010). "Teolojik Ve Folklorik Açıdan Ölüm Ve Ölüyle İlgili Davranış Uygulamaları", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi

ERDEM, Sargon (1991). "Amber", *DİA*, C.3, s. s. 7-8.

GÜLER, Meryem; BABÜR, Yusuf (2020). "Ahmedî Divanı'nda Hasta Kavramı ve Göz Hastalıkları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 13, Sayı:1, s.s.42-60

<http://sozluk.gov.tr/> (Sıtma ve Yakı-E.T.:20/01/2024)

KAÇALIN, Mustafa (2011). *Niyâzî Nevâî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar El-Lügâtu'n-Nevâîyye ve'l-İstîşâdâtü'l-Çağatâ'îyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAYA, Önal (1996). *Fevâidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları

KEMİKLİ, Bilal (2007). "Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, Sayı:1, Bursa, s.s. 19-36.

- PALA, İskender (2007). “*Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*”, İstanbul: Kapı Yayınları
- RAHİMİ, Ferhad (2016). “*Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- RAHMANİ, Zabihullah (2019). “*Ali Şir Nevâyî’nin Fevâyîdü’l-Kiber Divanı’nda (Gazeller) Sosyal Hayat İzleri*”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi
- SAYGIN, Muharrem (2021). “*Ali Şir Nevâyî’nin Garâibü’s-Sigar Adlı Divanında Tababet ve Halk Hekimliği*”, *Özbekistan: Dil ve Kültür*, s.s. 54-67.
- SONA, Fatih (2017). “*Divan Şairlerinin Gözünden Verem*”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.s. 610-618
- TOPRAK, Yeliz (2017). “*Kanûnî Devri İhtişamının Divan Şiirine Yansıması (Hayâlî, Bâkî ve Taşlıcalı Yahyâ Divanlarında Değerli Taşlar)*”, Yüksek Lisans Tezi, Tarsus/Mersin, Çağ Üniversitesi
- YAZGAN USLU, Nesibe (2021). “*Ali Şir Nevâyî’nin Türkçe Divanlarında Sarılık Hastalığı ile İlgili Kullanımlar*”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:6, s.s. 268-284.
- YENİTERZİ, Emine (1998). “*Divan Şiirinde Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Bazı Hususlar*”, *Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, s.s. 87-103.
- YURTTAŞ, M. Nurullah (2015). “*Leylâ ile Mecnûn Mesnevisinde Tabâbet Unsurları*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal Of International Social Research*, 8(41), s.s. 283-291